

[5] 2017 5[1]

АГГ+ часопис за архитектуру, грађевинарство, геодезију и сродне научне области
ACEG+ Journal for Architecture, Civil Engineering, Geodesy and other related scientific fields

002-015

Стручни рад | Professional paper

UDK I UDC 73:069.9(497.6)(091)

DOI 10.7251/AGGPLUS1705002K

Рад примљен | Paper received 22/06/2017

Рад прихваћен | Paper accepted 02/09/2017

Љубица Капор

Улица Милоша Обилића 12, Невесиње, Република Српска, БиХ, ljubicakapor@gmail.com

Стручни рад
Professional paper
Рад прихваћен | Paper accepted
02/09/2017
УДК | UDC
73:069.9(497.6)(091)
DOI
10.7251/AGGPLUS1705002K

Љубица Капор

Улица Милоша Обилића 12, Невесиње, Република Српска, БиХ, ljubicakapor@gmail.com

КАМЕН И АРХИТЕКТУРА У ХЕРЦЕГОВИНИ

АПСТРАКТ

Херцеговина, јужна регија државе Босне и Херцеговине, има дугу традицију градње у камену. И поред утицаја околних држава и страних власти, архитектура Херцеговине је задржала свој препознатљиви израз. Истраживања о архитектури Херцеговине су рађена успутно и површно у односу на Босну, мада се Херцеговина климом, геоморфологијом, културом и архитектуром разликује од сјеверне регије. Рад приказује историјски развој херцеговачке стамбене архитектуре, посматране кроз њену вернакуларност.

***Кључне ријечи:** Херцеговина, становање, архитектура, камен, историја*

STONE AND ARCHITECTURE IN HERZEGOVINA

ABSTRACT

Herzegovina, the southern region of Bosnia and Herzegovina, has a long tradition in building stone houses. Although neighbouring countries and foreign authorities have influenced architecture in Herzegovina, it has retained its distinctive expression. Surveys about architecture in Herzegovina have been done casually and superficially compared to Bosnia, despite their differences in climate, geomorphology, culture and architecture. The paper shows the development of residential architecture in Herzegovina through history, observed through its vernacularism.

***Key words:** Herzegovina, habitation, architecture, stone, history*

1. УВОД

Херцеговина је регија насељена од праисторије, са дугом историјом градње у камену. Према описима истраживача, било је неколико неимарских породица у Херцеговини, које су путовале по селима и градиле куће. „Архитекта“ куће је био клијент, који би обилазио већа села у потрази за угледним примјером за своју будућу кућу. Оваква традиција се задржала до половине двадесетог вијека, тако да су карактеристике кућа у већини случајева унификоване. При формирању јединственог архитектонског израза, битан фактор су биле временске (не)прилике којима је кућа морала одољети (јак вјетар, велике количине снијега и леда, суше и високе температуре). Клима се у Херцеговини мијења од континенталне на сјеверу, до медитеранске на југу, при чему се јавља постепено спуштање надморске висине терена, од висоравни Морине на око 1.200 м. н. в. до нивоа мора [1]. С надморском висином мијења се вегетација, садржај тла, а тиме и архитектура. Веома битна карактеристика за градитељство у Херцеговини јесте материјал: кречњачки камен. За Херцеговину је карактеристична појава карста (крш – кречњачки предео) и његових феномена. Механичким и хемијским процесима створени су разни биогеографски облици: шкрапе (депресије настале растварањем огољених карбонатних стијена) [2] на вишим ерозионим површинама, са танким слојевима црвенице и флиш (наталожене хетерогене седиментне стијене) [1]. Осим природних фактора, на историју и изглед херцеговачке куће су утицале и промјене власти: свака од нових окупаторских култура је дала свој допринос архитектури Херцеговине. На прелазу ера је то било Римско царство, да би се култура Херцеговине самостално развијала до доласка Турске империје у 15. вијеку, чиме је на простор Херцеговине ушао источњачки елемент, који ће се ту задржати скоро четири вијека. Након Берлинског конгреса, Босна и Херцеговина започињу процес европеизације, да би од краја Првог свјетског рата, па до девете деценије 20. вијека, носиле дух југословенства.

2. СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА ХЕРЦЕГОВИНЕ

Рад приказује пут стамбене архитектуре, са акцентом на градњи у камену, који је инспирација за херцеговачке архитекте и градитеље од праисторије до данас. Велику улогу у архитектури Херцеговине је одиграо *genius loci* (дух мјеста). Архитекти друге половине двадесетог вијека су „осјећали“ природни брутализам у херцеговачкој архитектури. Неприступачност и неплодност тла су условиле да регија у исто вријеме заостаје за свјетским и регионалним трендовима, али и да сачува своју аутентичност. Сиромашне камене кућице су сачувале своју једноставност и чистоту од архитектонских детаља. Слике у наставку текста треба сликовито да опишу куће које се помињу. Фотографије су ауторске и приказују развој стамбене архитектуре на примјеру града Невесиња. Невесињско поље је насељено од праисторије, а град спада у градове мале до средње величине у Херцеговини.

2.1. ТЕХНОЛОГИЈА ГРАЂЕЊА У КАМЕНУ

Градња у камену на простору Херцеговине припада домену вернакуларне архитектуре и употребе природних материјала, нађених на мјесту гдје се објекат гради. На тај исти начин је и камен ушао у употребу, као главни материјал за градњу објеката. У комбинацији са дрвеним елементима, камен је омогућавао изградњу сигурних и издржљивих објеката. У зависности од тога у ком облику је камен долазио на локацију (као блок, плоча или

облук), дефинисани су и одређени стилови градње. Наведени стилови датирају још из касног античког периода, а на многе од њих се може наићи и данас.

Римљани су иза себе оставили више врста градње у камену, што је унаприједило технологију грађења Херцеговине у односу на сусједе Босну, Србију и Црну Гору, гдје су се још градили објекти од дрвета. Остаци римске архитектуре се могу наћи на истраженим локацијама попут Могорјела код Чапљине, Паника на Требишњици, виле на Драчевој страни, куће у Лисичићима на Неретви и др. (власници су били углавном Италици). На простору Херцеговине се могу наћи и друга, мања, неистражена римска насеља. Истраживања на простору Херцеговине су вршена случајно и узгредно [3], у склопу истраживања на просторима Босне или Далмације.

Слиједи прикази камених слојева са објекта изграђених у периоду касне антике – периоду када је римска култура прелазила у традицију, чак и код старосједилаца. Ђуро Баслер у књизи [4] објашњава пет типова слагања камена:

А: *Opus incertum* – зид од хоризонталних слојева дебљине по 20 цм, углавном од притесаног вапненца. Вапненац је везан обичним кречним малтером, док су углови рађени од правилно притесаних блокова вапненца. Овакав зид је у већини случајева ожбукан (омалтерисан), па су у њега уцртане фуге мистријом. Правиле су се фуге између сваког новог слога, па косе у разним правцима (Могорјело). Ово је начин градње карактеристичан за четврти вијек.

Б: *Opus incertum без икаквог реда и слојева* – овакав зид је везан slabим кречним малтером, са много пијеска и шљунка. Зидови су понегдје омалтерисани. Овакви зидови су нађени у Оборцима, Дабравинама и Житомислићима. Карактеристични су за пети и шести вијек.

В: *Opus mixtum* – варијанта слојевитог *Opus incertum*-а (А). Између појединих слојева (једног или више) се уметао ред опека. У почетку је био један ред опека, а касније их је било више (најчешће три), што је временом прешло у декорацију. Овакав зид је нађен само у Могорјелу, па се сматра да потиче из четвртог вијека.

Г: *Opus spicatum* – зид изведен од плошног камења слаганог у зидове у косом положају. Ту се налази на двије подврсте:

- Кад је лице зида омалтерисано, зид је изведен у наизмјенично косом слагању камена у свјеж малтер, са уцртаним хоризонталним фугама, а између њих су уцртане косе фуге;
- Кад је лице зида у обрађеном камену, онда је срж зида грађена по систему *opus spicatum*, а истовремено су уграђиване плохе четвртостог камена, као лице зида. У том случају нису малтерисани зидови (Клобук, шести вијек).

Д: *Opus quadratum* – лице зида је грађено од правилно и уредно притесаних блокова камена. Срж зида је рађена од камења помијешаног са кречним малтером (оваква градња се назива *opus coementitium*). Овакви зидови су нађени на цркви у Циму код Мостара.

На посљедњем примјеру градње се виде косе линије на тесаницима. То су тзв. зубови, настали дотјеривањем зида зубачом – *ferrum dentatum*. Најчешће се налазе на објектима из петог и шестог вијека, знак су укуса и обичаја времена. Сходно томе, разликује се више типова зубова, у зависности од њихове дубине и ширине.

Слика 1. Камени слогови, слијева надесно: А, Б, В, Г и Д

Није утврђено на основу чега су Италици дефинисали наведене стилове, да ли су их донијели са собом из других дијелова царства или су их преузели од старосједилаца (градине и сакрални споменици из Илирског доба упућују на употребу камена у градњи чак и прије контакта са Римом). Виле које су Италици градили на простору Херцеговине се не разликују од других вила грађених на простору царства. Др Мерингер потврђује да је на херцеговачку кућу на самом почетку њеног стварања утицала романска кућа.

2.2. ТРАДИЦИЈА – КЛАСИФИКАЦИЈА КАМЕНИХ КУЋА

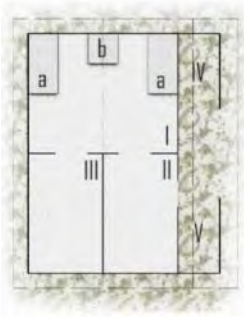
Камене куће Херцеговине, какве познајемо данас, настале су у периоду средњег вијека. Технологија грађења и изглед кућа се мијењао само у додиру са страним културама. У забаченим селима, до којих су утицаји страних култура тешко долазили и још теже се задржавали, ове куће су наставиле да се граде све до двадесетог вијека: на исти начин и са истом естетиком. Унутрашња дефиниција простора се мијењала у складу са временом и потребама. Када би једна кућа оронула, материјал је преношен на нову локацију, како би послужио за изградњу нове куће. Систем слагања камена се разликује у зависности од локације: да ли је кућа грађена као стамбени или помоћни објект, да ли треба бити репрезентативна или не.

Камена кућа се може сматрати вернакуларном архитектуром старе Херцеговине (идентичне куће се могу наћи још у дијеловима западне Црне Горе и Далмације). У поређењу са босанском кућом, др Мерингер примјећује да се босанска и херцеговачка кућа разликују у материјалу (херцеговачка је камена, босанска је дрвена) и смјеру раста (херцеговачка стријеми ка вертикалном ширењу, док се босанска шири у хоризонталном плану). Примјећује и да камени кревети нестају у сјевернијим подручјима Херцеговине. Јевто Дедијер је на примјеру кућа из Билећких Рудина изоловао типове који се у варијацијама могу наћи на простору читаве Херцеговине. Билећке Рудине су искључиво карстни предео, сиромашан водом и плодном земљом, и представљају карактеристичну слику Херцеговине. Кућа Билећких Рудина је истоветна кући западне Црне Горе и југоистока невесињског поља. Дедијер тврди да се херцеговачка кућа по многим аспектима разликује од босанске и шумадијске куће. Касније ће се примијетити да су најпримитивнији облици дрвених кућа које су постојале у Херцеговини, заправо комплекснији облици савардака из Црне Горе и Србије (који су се у Србији и Црној Гори још увијек градили).

Природне карактеристике ове регије су условиле положај куће на парцели и појаву додатних грађевина око куће. Веома битан дио херцеговачке куће је *чатрња* – камени резервоар за скупљање кишнице, настао из потребе за водом у сушним периодима. Чатрња и кућа стоје на *милћу* (земљиште на којем је кућа). Милће је одвојено од околине *омеђином* од камена или дрвета. Кућа се не поставља на средину имања, већ је увијек помакнута ка ивици милћа, како би се у потпуности искористила плодна земља на парцели, што је условило појаву спратова.

Дедијер издваја три типа камених кућа у Билећким Рудинама. Ниједан овај тип се не налази у свом чистом облику, већ се увијек налазе варијације и комбинације типова.

А: *Сламнице и полаче* – камене куће које су у основи једнаке али се разликују по кровном покривачу: сламнице су покривене сламом, а полаче каменим плочама. За вријеме Невесињског устанка, 1875. године, многе сламнице су изгорјеле, па им је након устанка кров замијењен каменим плочама. Основа ових кућа је најчешће правоугаона, при чему су дужи стране *бедренице*, а краће *ластивице* и *сомићи*. У случају полача, чешћи је двоводни кров, док је у случају сламница био чешћи вишеводни кров. Основа ових кућа је иста: под је калдрма, огњиште је од камена. Око огњишта се налазе камени кревети, а изнад огњишта је *банак* (камена плоча), испод је *лужњак* или *буџак* (негдје и *кутара*) који служи за згртање пепела са огњишта, које је ограђено каменим или дрвеним појасом – *околишом*. Кућа је подијељена на горњи и доњи дио *плотом* (оградом или само гредом). Уколико је кућа омалтерисана кречом, сматрало се да је страног поријекла. Уколико се у кући појављују преграде, онда се сматра да кућа има просторије: *аралук* (II), *ћилер* (остава) (III) и огњиште (I). На постојеће се могу додати и *притремак* (IV) и *кокошар* (V). Око огњишта (b) се налазе камени кревети (a).

Слијева надесно: **Слика 2.** Основа плочаре/сламнице; **Фотографија 1.** Напуштена кућа на Беговини, Невесиње; **Фотографија 2.** Оронула кућа у селу Крекови код Невесиња

Б: *Чардак, кућа на ћелицу* – већа двоспратна кућа са основом у облику правоугаоника. До појаве посљедње епидемије куге 1815. године, само су аге и богатије муслиманско становништво живјели у чардацима: хришћанско становништво је живјело у колибама, сламницама и полачама. Након куге, турска аристократија је углавном избјегла из Херцеговине, заједно са својим породицама, након чега су се хришћански кметови уселили у њене чардаке. Мали број хришћанских породица је живио у чардацима, при чему су муслимански чардаци имали авлију, док хришћански нису. Чардак може имати двоја врата: прва на *изби* (приземни дио куће за стоку) (II), а друга на спрату. До врата на спрату воде *басамаци* (степенице). Уколико је простор изнад степеништа озидан, назива се *притремак* (односно *кулица* или *софица* у муслиманским кућама) (III) и тада је затворен дебелим вратима. Оно што су одаје са огњиштем (a) у полачама и сламницама, то су *оџаклије* или *башкалуци* у чардацима. Код хришћана ова одаја се и даље назива огњиштем, а код муслимана *мутвак* или *кућа готовећа* (I). Изнад ове просторије је оџактер. У просторији са огњиштем се налазе ормари са одјећом, високе полице за суђе и плитка удубљења у зиду, за ситно суђе и ствари. Прозори (пенџери) су на муслиманским кућама сви на једној страни, док су на хришћанским на обје стране. Уз зидове су се налазили и *хамамлуци*, односно купатила код којих се вода слијевала низ зид. Изнад главне одаје се налазио други таван од дасака, који је шупаљ изнад аралука. Ту се држе кошеви са житом и тај дио се назива *шиша* (IV). Изнад шише је камени кров са дугим стрехама. Чардак се разликује од куће на ћелицу само у распореду.

Слијева надесно: **Слика 3.** Пресјек чардака; **Фотографија 3.** Кућа Риста Пророковића у Невесињу, примјер модернијег чардака из 19. вијека; **Фотографија 4.** Оронули чардак на ластавицу са чатрњом и омеђином, село Крекови код Невесиња;

В: Кула – веома риједак тип куће, остатак из средњег вијека. У свим кулама су живјели муслимани, док су оне војне касније прешле у руке хришћанског становништва. Због изразито квадратне основе, биле су незгодне за становање, тако да су се дограђивале, те је од тога настајао чардак на више спратова. Димензије основе куле су варирале у односу од 12 : 10 до 10 : 9. Кула је имала унутрашње и спољашње степениште: спољашње је водило на *околицу* – други спрат са оградом у облику ниског зида до 1м, унутра засјеченог како би се на њему могло сједити. Унутрашњост је слична као код чардака, с том разликом што су мање димензије онемогућиле развој свих просторија. Приземље је била изба, без преграда, а спрат је био као чардак: аралук (I) и оџаклија са оџаком (II). Из аралука је водило унутрашње степениште на други спрат, углавном дрвено. Кула је имала мале прозоре и кров на ластавицу (рјеђе на сомић), као и чардак [1].

Слијева надесно: **Слика 4.** Основа спрата куле; **Фотографија 5.** Остатак куле бега Љубовића у селу Оџак код Невесиња, садашњи власници тврде да су затекли објекат са три спрата, срушили два и надоградиле прве двије етажне, зид је грађен као *opus coementitium*; **Фотографија 6.** Удубљења у зиду за посуђе, полача Игњата Капора, село Мириловићи код Билеће.

2.3. ИНТЕГРАЦИЈА ИСТОЧЊАЧКОГ ПРОМИШЉАЊА И ХЕРЦЕГОВАЧКЕ АГИЛНОСТИ

Након пада историјске државе Херцеговине под Турску власт 1483. године, процес развоја аутохтоне културе и архитектуре у Херцеговини се полако зауставља. Нова власт уводи нову вјеру и успоставља нова правила. Становништву се представљају двије опције: прихватити ислам и постати грађанин првог реда нове државе, или остати вјеран старим

обичајима и трпјети посљедице као припадник „раје“. Они који су прихватили ислам и остали у својим каменим кућама створили су својеврсну синтезу херцеговачке средњовјековне архитектуре и источњачког начина промишљања и живљења: муслиманске чардаке. Данас, већина назива за дијелове чардака су турцизми, а чак је и сам облик објекта претрпио својеврсне измјене у складу са новом културом.

Источњачки елемент који је веома утицао на културу и архитектуру простора Херцеговине је, осим филозофије живота, донио и ново промишљање у архитектури: нове-старе куће се граде тако да задовоље више захтјева него што су задовољавале старе. Нови захтјеви нису нужно везани за идологију ислама, али су нераскидиво везани за концепт куће као оазе мира, сигурности, слободе. Сходно томе, нова рјешења већ постојећих чардака дају јединствене синтезе источњачке филозофије живота и херцеговачке простодушности. Чардацима се додају високе нетранспарентне ограде, уводе се нови елементи, стварају се беговске куће, велика пажња се поклања зеленилу и пројектовању врта. У зависности од тога ко је градио кућу и гдје је кућа изграђена, нијансира се омјер истока и запада на кући. Да би се разумјело које су то одлике нове архитектуре, потребно је осмотрити њен најчистији израз и начин на који је настала.

Основни концепт архитектонске експресије ове нове културе је контраст: јасни облици, однос пуно/празно и јавно/приватно. Како сликовито објашњава Хусреф Реџић у [6], номад из Турске разапиње своју јурту у свом ограђеном врту, бира мјесто са најљепшим погледом и допушта врту да се кроз *камерије* (отвор шатора) увлачи под шатор, у простор становања. Тај простор камерије је касније оформио полуотворене терасе, углавном на спратовима, јер се човјек осјећа слободније, а визуре су атрактивније. У читавом концепту куће и грађевинарства увиђа се много елемената идеологије ислама (нпр. у ентеријеру се одаје утисак богатства, мада су материјали скромни, јер није битно овоземаљско благо, већ исправан и скроман живот). Вријеме и социоекономски односи које су Турци затекли у тренутку окупације Босне и Херцеговине (1463–1483) били су плодно тло за исламизацију (неслога између римокатолика и православаца, велики број богумила у држави). Период 16. вијека се сматра златним периодом за развој турске архитектуре у Босни и Херцеговини.

Куће су пројектоване с великом пажњом и сваки дио куће има свој назив и своју намјену. Из сокака се прво улази у унутрашње двориште, које је од сокака одвојено високим пуним зидом. На овај начин се превладава први степен приватности: из изразито јавног простора се прелази у полујавни простор. Простор који слиједи је приземље, које је служило за складиштење коња или стоке. Приземље се назива *селамлук* и треба да одржава морал и благостање власника и његове породице. Горња етажа (или више њих) је резервисана за живот породице, у току читаве године или само љети, и назива се *харемлук*. У богатијим породицама кућа је била подијељена на дио за жене и дио за мушкарце, а уколико је породица имала малу парцелу са малом кућом, у приземљу се радило, а на спрату живјело. Кров је двоводан или четвороводан, некад садржи поткровље, у којем се не живи (због вјетра и атмосферских падавина). Горња етажа је требала да испуни велики број захтјева, попут обезбјеђења дневне свјетлости, топлоте, доброг погледа, геометријски универзалног простора, заштите од страних погледа, заштите од јаке инсолације, вјетра и падавина, те уз све то да испоштује правила грађења и густину урбане структуре. Горња етажа је била мултифункционалан простор, који у исто вријеме испуњава све ове захтјеве и обезбјеђује комфор својим власницима. Битан фактор у пројектовању кућа јесте контакт са природом. Из потребе за овим се развио у потпуно нови полуотворени простор, назван *диванхана* у Босни, односно *јазлук* у Херцеговини.

Ентеријер куће има три функционална дијела: економски, функционални и стамбени. Економски је смјештен најчешће у приземљу, како би се ограничио приступ приватним просторијама (у случају приземља, треба напоменути да се кућа прилагођава конфигурацији терена – нема укопавања куће, чиме је ријешен евентуални проблем са подземним водама, лошом вентилацијом и инсолацијом). Комуникације су смјештене на најпроменитијем мјесту, често на самом улазу у комплекс. Стамбени дио је најкомплекснији дио куће, резервисан за релаксацију, кухање, обједовање, спавање, пријем гостију, рад, купање, све у једној просторији. Од мултифункционалне просторије се очекује да буде богато опремљена, али због недостатка простора, рјешење је у уграђеном намјештају. Један од таквих комада намјештаја је *мусандера*: уграђени дрвени ормар који се по потреби претварао у купатило, оставу или кревет. Појавом мусандера, просторија је неоптерећена намјештајем. За исламске куће је карактеристичан и *миндерлук*, уграђена софа испод прозора, која је такође остављала слободан простор на средини собе. У зависности од статуса и економске моћи породице, кућа је имала камин за кухање чаја и кафе. Потреба за оставом или ормарима је створила *дулафе* – нише са (скривеним) просторима за алат, посуђе или зачине. Такође, као додатак или продужетак просторије за становање се представљају и већ поменути јазлуци: полуотворени простори за релаксацију, често у блиском контакту са природом, ограничени перфорираним дрвеним панелима – *мушебацима*.

Отвори на кући представљају ниво интеграције са спољашњим простором и раде се у односу према људима, свјетлости, топлоти, погледу или конструкцији. Врата су транзиција из једног у други простор и углавном су рађена по потреби, у односу на употребу приземља и дворишта, док су прозори разноврсни.

Материјал за градњу је камен, ријетко опека, са уграђеним дрвеним гредама. Од ових материјала су грађени зидови приземља и зидови око дворишта, дебљине 50–80 цм. У овим случајевима, отвори су сведени на минимум, јер смањују носивост зида. Када су зидови од опеке, омалтерисани су и офарбани у бијело, а када су камени, нема дораде. И спратови су камени (ако је приземље камено), а ако није или ако се основе етажа не поклапају, онда је спрат дрвени и шупаљ, са разним пуњењима – углавном опека 12–16 цм. Под у приземљу је најчешће од камених плоча или облутака у пијеску, док је међуспратна таваница дрвена. На доњем лицу међуспратне таванице је малтер или гипс, док су горе само даске са ћилимима и теписима. Кров је такође са дрвеном потконструкцијом и више зависи од атмосферских утицаја него од човјекских потреба. На подручјима са великом количином снијега, сљеме је високо, док се у крајевима гдје је чест јак вјетар појављује низак кров са каменим плочама [7].

Фотографија 7. Кућа бега Башагића на Беговини, Невесиње; Фотографија 8. Кућа Караџа, данас у њој живи породица Ивановић, Беговина, Невесиње.

2.4. ПСЕУДОМОРФОЗА БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Након Невесињске пушке, устанка који је ослободио простор Босне и Херцеговине од турске власти, народна свијест је и даље осјећала присуство источњачког елемента. Четири вијека окупације су промијенила свијест људи, али ипак се створила потреба и идеја да се настави оно што је заустављено доласком Турака: аутономија на свим пољима. Берлински конгрес је у Босну и Херцеговину убрзо довео новог окупатора, који овај пут доноси западњачки елемент. Опет се приступа транспоновану затечених стилских елемената у ново рухо, али ово отвара пут ка босанско-херцеговачкој модерни. Херцеговина, са закашњењем од четири вијека, ступа на свјетску позорницу, заједно са Босном, као модерна држава и дио велике и прогресивне Аустроугарске монархије. Монархија је пред собом имала задатак да „преко ноћи“ доведе индустрију и инфраструктуру, да би нову државу представила на Миленијској изложби 1896. године у Будимпешти.

Упркос убрзаној европеизацији државе, нова власт има прилично позитиван однос према богатом културно-историјском наслеђу регије. Нови правилници о изградњи формирају ембрионалне елементе будућих градских блокова. Аустроугарска монархија је у Херцеговини изградила велики број објеката, путева и жељезница, али искључиво према стратешким потребама, јер се нова власт боји оног истог устанка који јој је отворио пут према Босни и Херцеговини.

„Грађевинска дјелатност у свим секторима (подизању стамбено-комуналних објеката, управних, друштвено-јавних, здравствених, културних, вјерских, посебно индустријских здања) зацијело је истинска парадигма и показатељ толико тога, што је аустроугарска власт урадила, а упркос свему тако дуго носила наглашено негативне конотације окупаторског и експлоататорског режима.“ [8]

У претходном цитату Синише Видаковића се види амбивалентан однос окупатора према новој регији. У архитектури, Аустроугарска монархија прави културни шок. Босна и Херцеговина имају бурне историје, значајан стратешки положај и вишевијековно присуство источњачког елемента, који доноси посебно промишљање о архитектури. У годинама након окупације, у Босну и Херцеговину долази велики број архитеката, школованих у европским центрима, који са собом доносе историјске стилове – неороманику, неоготику, неоренесансу и необарок. Нови стилови носе велики број правила и принципа, гради се неплански и без посматрања ширег контекста. Историјски стилови немају никакве везе са

подручјем Босне и Херцеговине. Ипак, код архитеката се примјећују сталне тежње за формирањем новог, аутентичног босанско-херцеговачког стила. Први покушај у његовом формирању је псеудооријентални стил (назван још и псеудомаварски, оријентални, маварски или неомаварски), који се може окарактерисати као смишљени рефлекс сусрета двају култура, усљед одбране од страног академизма. У раним дјелима се примјећује претјерана генерализација оријенталног стила и употреба форми које су далеке босанско-херцеговачком градитељству. Овај стил нема ништа заједничко са исламском архитектуром. На територији Босне и Херцеговине нема ни угледних примјера овог стила, те он на пољу становања пропада, док се на пољу јавних објеката јавља као локална појава, документарног карактера (Гимназија у Мостару – Франтишек Блажек 1898–1902). С друге стране, сецесија наилази на пријемчиво тло на јавним репрезентативним објектима, иако је и даље комбинована с претходним неокласицистичким стиловима, додајући им флоралне, антропоморфне и геометријске мотиве. Сецесија доноси нову функционалност, нови распоред просторија и раздвајање стамбених и репрезентативних просторија. Јавља се логика интерпретације, што резултира са два прочеља: уличним и дворишним (прочеља су стилски јединствена, али обликовно различита). Овиме је утабан пут ка модерној архитектури у Босни и Херцеговини.

Сецесија отвара пут ка другом покушају формирања аутохтоног босанско-херцеговачког стила: босанског слога Јосипа Ванцаша. Босански слог се јавља 1911. године, те је углавном ослоњен на изглед бегове куће (видјети кућу бега Башагића на фотографији бр. 7).

Примјери нове архитектуре се могу наћи у свим херцеговачким градовима: најчешће су пословно-стамбене палате и куће. Од источњачког елемента у овом тренутку није остало ништа до занатства. Технике грађења остају исте, формирају се центри градова, какве знамо данас. Улична и дворишна прочеља се разликују, а некадашње избе сада постају пословни простори. Пажљиво се третирају дворишна прочеља ка југу, пројектују се лође од дрвета. Декорација је и даље сиромашна: задржава се на нивоу украсних натпрозорних и потпрозорних греда, наглашених симсова и репрезентативног слагања камена.

Слијева надесно: **Фотографија 9.** Кућа Васиљевића – улично прочеље у Устаничкој улици, Невесиње;
Фотографија 10. Кућа Васиљевића – дворишно прочеље, данашњи власници тврде да су у кућу уселили
након Првог свјетског рата, али да је кућа направљена крајем деветнаестог вијека.

У току четрдесетогодишње окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије, стваран је архитектонски израз, суштински модеран, формално сецесијски,

али обликовно препун асоцијација на архитектуру овог поднебља. Овакви објекти се заиста могу сматрати аутентичним архитектонским изразом Херцеговине и бити високо вредновани.

Усљед Првог свјетског рата долази до потпуног застоја у архитектонској дјелатности (иако фронт није у Босни и Херцеговини). Комплексност времена, политичка превирања, економска условљеност, традиција, историјске насlage: све ово је створило посебан профил људи на овом простору, тако да су понуђени историцизми Запада били само псеудоморфоза: на кривом мјесту у криво вријеме [8]. У дефиницијама насљеђа се траже и доказују вриједности архитектуре. Остварење ових тежњи ће се видјети тек након Другог свјетског рата. Можда је управо стилска неусаглашеност са текућим трендовима навела архитекте и неимаре да траже рјешење у националној архитектури.

2.5. МОДЕРНА – НОВА ПРИЛИКА ЗА БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКЕ АРХИТЕКТЕ

Политичке (не)прилике између два свјетска рата нису омогућиле већу градитељску активност у заједничкој држави словенских народа. Словенски архитекта и теоретичар Душан Грабријан, који је до 1930. године живио и радио у Сарајеву, тврди да је након Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини уклоњено питање стила, да би се рационално приступило анализи архетипских појава, које је он касније представио као универзалне вриједности модерне архитектуре (уграђени намјештај, просторно преклапање, преклапање ентеријера и екстеријера, визууре, зеленило као саставни елемент куће). Градњи између два свјетска рата је претходила десетогодишња стагнација, да би се након тога приступило изградњи објеката, лишених националних и регионалних особености: све је у духу „југословенског“ јединства. Приступа се новој логици, функционалности, материјалима, конструктивним рјешењима, упркос неповољној ситуацији на терену и конзервативности средине. Стари архитекти попут Паржика, Ванцаша, Поспишила, Тениеса одлазе. На њихово мјесто долазе нови: Балдасар, Смиљанић, Кадиф, Шаманек, Рајс. Они су носиоци „модерне“ и борци за хуманију архитектуру.

Након Другог свјетског рата, Херцеговина улази у састав НРЈ, па СФРЈ као дио савезне државе Босне и Херцеговине. У наредне четири деценије, херцеговачки архитекти проналазе нове изразе у насљеђу вернакуларне архитектуре Херцеговине, под окриљем модернистичке и постмодернистичке архитектуре. Архитектонска пракса се заснива на распоређивању оскудног грађевинског материјала на најугроженија подручја, девестирана ратом. Појављују се насеља типског карактера, у циљу подизања замрле, односно непостојеће индустрије. У архитектури се обавља „хитан поступак“, без озбиљних претходних студија. Соцреализам се заговара у архитектонској пракси широм СФРЈ, иако се осјећа дуг према историјском насљеђу богате традиције и продукције у времену прије Другог свјетског рата. Градитељска активност Аустроугарске монархије се сматра „западњачком“, те није примјерена новом политичко-економском систему, али архитекти одолијевају притисцима и успијевају (за разлику од осталих умјетника) да наставе градитељску активност започету пола вијека раније. Историјски стилови не замиру у потпуности: „...академска архитектура је представљала идеологизовани, изобличени вид популарног реализма, којим су се пропагирала политичка опредјељења владајућих елита. Реализмом облика, обезбијеђена је највиша разумљивост порука дјела, пропагандистички усмјерених ка придобијању најширих слојева становништва“ [9].

Нову епоху у архитектонској продукцији отвара савјетовање у Дубровнику 1950. године. Остварења у шестој деценији двадесетог вијека су изразом ближе истовременим

остварењима у западној Европи. Идеје Ле Корбузијеа (Le Corbusier), Миса ван дер Роа (Mies van der Rohe), Френка Лојда Рајта (Frank Lloyd Wright), Алвара Алта (Alvar Aalto) и осталих, долазе преко публикација. Архитектура Босне и Херцеговине је слиједила пут прогресивних идеја и модернизам је прихватила као равноправна чланица велике архитектонске школе, са даровитим и креативним појединцима, који су у оквиру могућности стварали дјела релевантна за одређивање мјеста своје републике у општем контексту развоја архитектуре двадесетог вијека. У том смислу, архитекте СФРЈ покушавају да раскину са соцреализмом и да се у потпуности окрену модерној архитектури тог доба.

Шеста деценија двадесетог вијека је обиљежена већом градитељском активношћу него претходна. Услед стабилнијих политичких прилика, које је пратила привредна реформа 1965. године, са архитектонских факултета широм државе су дошли нови и млади архитекти. Ипак, већина идеја младих архитеката није остварена, због нереално постављених задатака, који су били производ политичких амбиција тадашње власти. У том смислу су занемариване могућности материјала или могућности средине. Архитекти попут Давида Браца Финција, Јураја Најдхарта, Живорада Јанковића, Есада Даиџића, Милана Кушана Вове, Ивана Штрауса, Хамдије Салиховића и других, долазе са тек отвореног архитектонског факултета у Сарајеву, али се и ту опет појављује моменат кашњења за европским дешавањима – фактор који прати босанско-херцеговачку архитектуру од момента њеног ступања на архитектонску позорницу Европе. Упорност и истрајност нових и старих архитеката води до прогреса идеја, нове климе у пласирању и прихватању идеја. Босанско-херцеговачке архитекте су јавно признате, о чему свједоче бројне награде попут „Шестоаприлске награде града Сарајева“, „Двадесетседмојулске награде Босне и Херцеговине за архитектонско стваралаштво“ и других. Њихови лауреати постављају нови и стабилни темељ за креирање архитектонске и грађевинске слике Босне и Херцеговине.

Олимпијада у Сарајеву 1984. године доноси губљење корака са свјетском архитектонском сценом. Буџет намијењен за архитектуру не подржава грађење скупим материјалима, па се архитекте окрећу старим материјалима. Архитектонска дјелатност у овој епохи се може објаснити као складни шематизам ортодоксног функционализма, уз нешто обликовних детаља постмодернистичког ликовног израза [8].

Снажан регионални печат који Босна и Херцеговина носи кроз историју, традиционално поштовање законитости природне средине и културне баштине, доносе специфичне резултате у концепцији ових наизглед неповезаних објеката: гениус лоци је опет одиграо значајну улогу. Архитектура Босне и Херцеговине је подједнако рационална и сензибилна, надограђена на историјски контекст, те нуди непоновљива значења својих примјера. [8] Нема стандардних модела објеката, сви архитекти дају нешто аутентично. Неразвијеност теоретског и естетског дијалога између архитектонских идеја у различитим културама и традицијама је посљедица става оснивача Интернационалног стила: универзалност чисте форме, концепт статичности, динамика свјетла на објектима. Многе од ових ставова и принципа је херцеговачка архитектура већ имала: нови задатак је био препознати те вриједности и уклопити их у нови контекст у коме се Херцеговина нашла.

Слијева надесно: Фотографија 11. Декорација око прозора на кући с краја деветнаестог вијека, Устаничка улица, Невесиње; **Фотографија 12.** Зачеци колективног становања, зграда с краја деветнаестог вијека, Устаничка улица, Невесиње – са дворишног pročеља се назире дрвени балкон. **Фотографија 13.** Пословостамбена зграда социјалног осигурања у Невесињу, улица Цара Душана, изграђена почетком шесте деценије двадесетог вијека.

3. ЗАКЉУЧАК

Као што се из приказаног истраживања може закључити, херцеговачка градња се вијековима мијењала под страним утицајима, који су у различитим крајевима имали различиту јачину и различит правац. Регија је у исто вријеме и неприступачна и историјско раскршће путева. Та чињеница је створила у исто вријеме досљедност и промјењивост, традицију и флексибилност. Јевто Дедијер испитује како су те карактеристике регије утицале на њено становништво, на романтичан начин, у свом дјелу „Херцеговина и Херцеговци“. Камен је био и остао инспирација за савремене архитекте који дјелују на подручју Херцеговине. Једноставност и функционалност на првом мјесту јесу суштина ове архитектуре. Неоптерећена стилским детаљима и декорацијама, херцеговачка архитектура као да поштује само човјекове примарне потребе, те својом скромношћу одржава присан однос између куће и породице. Поставља се питање: да ли се једна примитивна грађевина, скромних димензија и материјала, може сврстати у архитектуру, заједно са познатим свјетским архитектонским остварењима? Бруно Зеви, критичар и теоретичар архитектуре тврди да је архитектура оквир – позорница на којој се одвија наш живот [10]. Зевијева теорија и историјска подлога воде до закључка да је камена кућа заиста позорница на којој се одвија историја Херцеговине.

Опоравак од посљедњег рата (1992–1995) је дао велики број нових насеља и објеката, многи градови се обнављају и данас, али у недостатку средстава и журби да се што прије опораве ратом уништени градови, изградио се велики број објеката без архитектонске вриједности. Недостатак критичког погледа на архитектуру је условио стварање новог контекста у коме треба стварати нову и бољу архитектуру.

4. БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Ј. Дедијер, *Херцеговина*. Торонто: Универзитет у Торонту, 2003.
- [2] М., др Алексић, *Геоморфологија*. Београд: Војногеографски институт, 1990.
- [3] В. Ћоровић, *Прошлост Херцеговине*. Београд: Свет књиге, 2003.
- [4] Ђ. Баслер, *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1972.

- [5] Р., др Мерингер, „Пучка кућа у Босни и Херцеговини“, у *Гласнику Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, 1899.
- [6] Х. Реџић, *Студије о Исламској архитектонској баштини*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1983.
- [7] А. Hadrović, *Defining architectural space on the model of the Oriental style city house in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo and Macedonia*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2006.
- [8] С. Р. Видаковић, *Архитектура државних јавних објеката у Босни и Херцеговини од 1878. до 1992. године*. Бања Лука: Архитектонско-грађевински факултет Универзитета у Бањој Луци, 2011.
- [9] А. Кадивијевић, *Естетика архитектуре академизма*. Београд: Грађевинска књига, 2005.
- [10] Б. Зеви, *Како гледати архитектуру*. Београд: Клуб младих архитеката, 1966.